

*Houding in Duitsland ten opzichte van de literatuur in Nederland rond 1900**

Er was zo'n honderd jaar geleden in Duitsland sprake van een vergelijkbare toename van vertalingen uit het Nederlands als nu. De achtergrond van de golf vertalingen was echter anders. In die tijd waren er in Duitsland twee grote krachten die de belangstelling voor Nederlandse literatuur veroorzaakten.

Als eerste het ontstaan van het begrip wereldliteratuur. Dit wordt in 1827 voor het eerst door Goethe gebruikt. Goethe beschreef wereldliteratuur als een actieve uitwisseling van ideeën en literatuur door auteurs en bemiddelaars. In de loop van de 19de eeuw veranderde de inhoud van het begrip wereldliteratuur. In plaats van een actieve uitwisseling van literatuur werd wereldliteratuur beschouwd als een canon van wereldliteratuur. Een canon die in Duitsland werd vastgesteld.

De oorzaak voor deze betekenisverandering moet gezocht worden in de verandering van Duitsland zelf. Daar kom ik bij de tweede oorzaak: Duitsland werd in 1871 een eenheid en deze ging gepaard met een golf van cultureel nationalisme. In het begin was dit naar binnen gericht en ging het er vooral om de culturele identiteit door middel van nationale symbolen en grensoverschrijdende cultuur te vestigen. Na 1890 richtte het nationalisme zich meer naar buiten en heerste de opvatting in brede kring dat er niets boven de Duitse cultuur ging. Dit had grote gevolgen voor de opvatting van het begrip wereldliteratuur. Sterk vereenvoudigd uitgedrukt luidt de vraag: wie krijgt van ons een plaats binnen de wereldcanon? In dit klimaat en door het feit dat Nederlands als een Duits dialect werd beschouwd ligt de verwachting voor de hand, dat de Nederlandse literatuur zeer kritisch en bevoogdend werd beoordeeld. Aan de hand van de twee belangrijkste vertalers en bemiddelaars wordt deze verwachting getoetst.

Het gaat am Paul Raché en Else Otten. Beiden waren generatiegenoten van de Nederlandse auteurs die tot de Tachtigers gerekend worden. Paul Raché (1869–1939) had na 1890 een vaste rubriek over Nederlandse literatuur in *Die Gesellschaft*, een tijdschrift dat was opgericht om de nieuwe

*) De vertaalopvattingen van enkele vertalers en bemiddelaars vormen een onderdeel van mijn nog niet afgesloten proefschrift over de receptie in Duitsland van de Nederlandse literatuur 1880–1914.

Duitse en buitenlandse literatuur een forum te bieden. Hij recenseerde in diverse andere bladen en vertaalde uit het Nederlands: tussen 1890 en 1905 werk van Couperus (*Noodlot*, *Wereldvrede*), Vosmeer de Spie (*Een Passie*), Heijermans (*Ahasverus*) en Multatuli (*Kleine Erzählungen und Skizzen*).

Else Otten (1873–1931) schreef voor 1900 enkele recensies voor literaire tijdschriften en haar verdiensten liggen vooral op het vlak van vertalingen: zij geniet nu in Nederland nog bekendheid als de vertaler van Van Eeden en Couperus.

Van beiden is hun opvatting over de Nederlandse literatuur gepubliceerd. Raché in recensies, Else Otten in enkele interviews waaruit haar mening over de Nederlandse literatuur duidelijk naar voren komt. Een overzicht van hun opvattingen over de Nederlandse literatuur beslaat bijna een halve eeuw: de periode van 1890 tot 1930.

Rachés opvattingen over de Nederlandse literatuur

Rachés kritiek op de Nederlandse literatuur is zeer fors. Hij beweert meerdere keren dat er sinds de zeventiende eeuw tot de opkomst van de beweging van Tachtig niets belangwekkends in de Nederlandse literatuur is geschreven:

„Während sich aber im Laufe der zwei Jahrhunderte, die seit jener Glanzperiode des holländischen Geisteslebens dahin geflossen sind, die Litteraturen der übrigen Völker selbständig entwickelten und nach immer größerer Vollkommenheit strebten, zeigte sich Holland von einer merkwürdigen Stabilität. Man sonnte sich in dem Ruhme der Vergangenheit und vergaß dabei ganz, mit der Zeit fortzuschreiten.“¹

Gezaghebbende literaire kringen zouden met de stand van zaken tevreden zijn en de literatuur bleef een dienende rol voor staat en kerk vervullen. Zo ontstond een literatuur „der Langeweile [. . .], die sich so schön bei einer Pfeife Tabak und einer Tasse Thee verdauen ließ, die weder durch neue und erhabene Gedanken unnötiges Kopferbrechen und Nachdenken verursachte, noch durch fortschrittliche und neuerungssüchtige Ideen das Entsetzen friedlicher Bürger hervorrief.“²

1) Paul Raché, Holländische Litteratur, in: *Die Gesellschaft*, 1891, 3. Quartal, p. 1128.

2) Paul Raché, Holländische Litteratur, p. 1129.

Nederland had de aansluiting aan de moderne literaire ontwikkelingen in Europa gemist. Mensen met een modern levensgevoel zouden terugschrikken voor deze „Sintflut von moralisierender und beschreibender, didaktischer und pietistischer Literatur, die in ihrer unerträglichen Breite nur trostloseste Langeweile auszuüben vermag.“³

Het karakter van de Nederlanders zou in hun literatuur weerspiegeld worden, betoogt Raché. Ze zijn conservatief, gesteld op hun rust, huiselijk (daar verwijzen pijp, tabak en thee naar) en indolent. In Rachés woorden:

„Der ängstlich konservative Sinn des Holländers, sein Haftenbleiben am Althergebrachten, die gemüthliche Behäbigkeit, aus der er sich nicht gern aufrütteln läßt, seine Gleichgültigkeit gegen jeden Fortschritt - alles spiegelte sich in der Litteratur getreulich wieder [...]“.⁴

Zijn de karaktereigenschappen van de Nederlanders al verre van opwindend, hun literatuur is dat al helemaal niet. Afgezien van zijn eerder genoemde bezwaren is Raché van mening dat er in de Nederlandse literatuur te veel aandacht voor details is, de auteurs te uitvoerig en droog vertellen en de emoties ontbreken. Geen wonder dat het publiek in Duitsland geen belangstelling heeft voor literatuur die onverteerbaar is voor iedereen, „der außerhalb des eigenthümlichen, uns etwas hausbacken und beschränkt anmutenden Empfindungskreises von Mijnheer und Mevrouw stand.“⁵ De twee Nederlandse woorden „Mijnheer“ en „Mevrouw“ symboliseren in de Duitse literatuur de stijve Nederlandse burgerlijkheid.⁶

Juist door deze vermeende stilstand zijn de nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur in het buitenland onopgemerkt gebleven, aldus Raché. „Es giebt wohl kaum eine Litteratur, welche trotz aller geistigen Regsamkeit und einer reichen Produktivität im Ausland so gänzlich unbeachtet geblieben ist, wie die holländische.“⁷ De Duitse vertaler Adolf Glaser uit de generatie voor Raché had zijn best gedaan Nederlandse literatuur bekendheid te geven. Hij vertaalde onder meer J. J. Cremer en Jacob van Lennep. Raché heeft het zich tot doel gesteld de nieuwe Nederlandse literatuur in het Duitse taalgebied bekend te maken. Door de gevestigde Nederlandse kritiek wordt hem dat niet in dank afgenomen.

3) Paul Raché, *Holländische Litteratur* (noot 9).

4) Paul Raché, in: *Internationale Literaturberichte*, 1894, nr. 18, p. 205.

5) Paul Raché, in: *Das Magazin für Litteratur*, 1894, nr. 5, kolom 134.

6) „Mijnheer“ en „Mevrouw“ worden ook nu nog in Duitsland gebruikt; soms om te refereren aan de genoemde negatieve betekenissen, soms door vertalers omdat meneer en mevrouw (Frau en Herr) in het Duits anders gebruikt worden. Het Engelse „Sir“ wordt ook vaak zonder vertaling overgenomen maar wekt geen negatieve associaties.

7) Paul Raché, *Holländische Litteratur*, p. 1129

Rachés opvattingen zijn geenszins origineel, hij borduurt voort op de bestaande clichés. Raché ziet de Nederlandse literatuur als het kleine Germaanse broertje van de Duitse. Daarom moeten Nederlanders geen sonnetten schrijven, het zou een on-Germaanse vorm zijn. De opleving van de Nederlandse literatuur is volgens Raché van korte duur. Nauwelijks hebben de auteurs aansluiting bij de Europese ontwikkeling gevonden of ze vallen weer terug in de gebruikelijke lethargie.

Raché vertaalt zelf en besteedt in zijn recensies regelmatig aandacht aan de kwaliteit van de vertaling. De huidige opvatting dat een recensent over een slechte vertaling zwijgt, huldigt Raché zeker niet.

De belangen van de auteur verliest hij daarbij niet uit het oog. In het geval van een vertaling van het werk van Couperus wordt duidelijk dat hij deze vertaling pas bekritiseert nadat hij daar met Couperus over gecorrespondeerd heeft. Het betreft een vertaling van Freia Norden van *Extase* die in 1894 verscheen. Couperus schrijft Raché: „Gaarne geef ik U verlof te protesteeren tegen eene zeer slechte vertaling. Doe ertegen wat U kunt.“⁸

Dat is niet tegen dovemansoren gezegd. In het *Magazin für Litteratur* schrijft Raché: „Im Interesse des Dichters hätte ich gewünscht, die Uebersetzung, verbrochen von Freia Norden, wäre unveröffentlicht geblieben.“⁹ Een letterlijke vertaling acht Raché voor dit boek ongeschikt, het gaat om de geest van het boek:

„Einfach Wort für Wort übersetzen lässt sich so etwas nicht, das muss nachempfunden und aus derselben Stimmung heraus nachgedichtet werden. Dieses Nachdichten lässt die vorliegende Übersetzung sehr vermissen. Immerhin sind der Schönheiten in dem Werke so viele, dass die Lektüre auch bei einer weniger guten Übersetzung grossen Genuss gewährt.“¹⁰

De verantwoordelijkheid van de vertaler die zich tussen beide polen beweegt – letterlijk vertalen en naar de geest – is zeer groot.

Bij de vertaling van Couperus' *Majesteit* gaat Raché er ook vanuit dat het werk niet letterlijk vertaald kan worden:

„Von allen Werken des holländischen Dichters ist Ekstase das feinst empfundene, vom rein Stofflichen entfernteste. Es zeigt Couperus am tiefsten im Banne des Sensivismus. Es ist ein Werk, in dem die Handlung nichts,

8) Louis Couperus aan Paul Raché, briefkaart van 16 februari 1895 [poststempel] Letterkundig Museum in Den Haag.

9) Paul Raché, in: *Das Magazin für Litteratur*, 1894, nr. 51, kolom 1628.

10) Paul Raché, in: *Internationale Litteraturberichte*, 2. Jahrgang, nr. 30 (21 augustus 1895), p. 335–336.

die Empfindung, die Stimmung alles ist. So etwas läßt sich nicht übersetzen, das muß nachgelebt und nachempfunden und aus derselben Stimmung heraus nachgedichtet werden. Dazu braucht einen Sprachkünstler – was hier geboten wird, ist grob zusammengezimmerte Handwerkerarbeit. Die Uebersetzung ist stellenweise völlig unverstänlich und läßt von dem Reiz des Originals so gut wie nichts erkennen.“¹¹

Else Otten als bemiddelaar en vertaler

Else Otten is „eene hooggeschatte vertaalster geworden en vormt [...] de artistiek-literaire schakel tussen Nederland en Duitschland. Meer dan honderd van onze beste werken op roman en toneelgebied [...] heeft zij in Duitschland bekend gemaakt en zij is het geweest, die in hooge mate er toe bijdroeg dat Duitschland met eerbiedige waardeering de Nederlandsche letterkunde is gaan beschouwen. [...] Zij is Neerlands geëerde literaire gezante, zelf kunstenaars van het woord en vurig ijveraarster voor de Nederlandsche artistieke belangen [...]“.¹²

De schattingen lopen uiteen, maar behalve de honderd werken uit het Nederlands vertaalde zij – en dit is een cijfer uit 1911, 20 jaar voor haar dood – nog zo’n 1500 stukjes voor kranten en tijdschriften. Niet alleen uit het Nederlands, ook uit het Spaans, Engels en Frans. Dit geeft haar uitspraken over Nederlandse literatuur iets meer gewicht. Er kan immers van uit gegaan worden, dat zij vergelijkingen kan maken bij het vertalen uit verschillende talen.

In Duitsland heeft de Nederlandse literatuur de reputatie „breed“ te zijn. „De moderne Nederlandse literatuur“, zegt Else Otten „leverde wel knappe beschrijving, maar weinig werk dat in Duitschland geschat kon worden. De Duitscher noemt uw nauwgezet beschrijven van de dingen om u heen, een gevolg van de schoone sfeer, waarin dat alles in Nederland leeft, eenigszins geringschattend ‘Kleinmalerei’, ‘fijnschilderkunst’. De Duitscher houdt van actie, de beweging, de gebeurtenis, het lotgeval.“¹³ Met andere woorden: Het heeft Else Otten vanaf het begin zeer veel moeite gekost de

11) Paul Raché, in: *Das Magazin für Litteratur*, 1894, nr. 51, kolom 1628. Van Freia Norden zijn geen andere vertalingen bekend. Raché gaat in zijn rubriek Holländische Litteratur in *Die Gesellschaft* (Jg. 1895, 1. Quartal, p. 428) nog eens op beide vertalingen in en noemt die van Ida Frick „eine brauchbare Übersetzung“.

12) Brief van de Nederlandse gezant in Berlijn aan Den Haag, 2 maart 1926 (archief Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen).

13) ‘Een verdienstelijke vrouw’, in: *Het Volksbelang*, Gent, 30 maart 1912.

Nederlandse literatuur in Duitsland bekendheid te geven. Zij vonden Nederlandse literatuur „*langweilig*, weinig als ze voelen voor beschrijvingskunst. Wat zij willen is handeling, sentiment.“¹⁴

Een verklaring voor het feit dat Nederlandse auteurs zo langdradig schrijven wordt in het klimaat gevonden: „De liefde van onze Nederlandsche auteurs voor beschrijving hangt samen met het Nederlandsche klimaat, de Nederlandsche atmosfeer. Juist zooals de Nederlandsche schilders er toe kwamen de dingen af te schilderen zonder anecdote, alleen ter wille van hun schoonheid in dat heerlijke Hollandsche licht en daarin een ongeëvenaard meesterschap bereikten, werden de Nederlandsche schrijvers er toe gebracht het pittoreske van het voorwerp op zichzelf in woorden te schilderen. Maar de Duitscher, die de blonde lichtsfeer niet kent, begreep dat niet, – hij had niet veel op met een bladzijdenlange beschrijving van een kamer of een herfstwoud, of de zee.“¹⁵

De oplossing van Duitse kant was eenvoudig: schrappen. Bij dit schrappen moet een verschil gemaakt worden voor toneel en romans. Voor romans werd vaak al in het contract vastgelegd dat het schrappen met instemming van de auteur gebeurde. Dit geldt bijvoorbeeld voor de vertalingen van Else Otten van het werk van Couperus.

De jongste vertaler van Couperus' *Berg van Licht* wist in 1995 niet dat Otten en Couperus zulke afspraken over dit boek hadden gemaakt en hem is niets beters te binnen geschoten dan te gaan tellen wat zij heeft weggelaten: „597 Eliminierungen“, bericht de vertaler.¹⁶ Maar zijn bericht wordt nog curieuzer, als hij schrijft dat hij op het indrukwekkende aantal van circa 10.980 vertaalmoeilijkheden is gestuit.

Bij vertalingen voor toneel moest een vertaler verschillende belangen in het oog houden. Was er dan eindelijk een stuk van een Nederlands auteur geschikt geacht voor het Duitse toneel („door persoonlijk bezoek, door het uitbuiten van letterkundige relaties, door onophoudelijke correspondenties“¹⁷) – waar ieder seizoen, tussen oktober en mei, alleen al in Berlijn

14) 'Else Otten', in: *De Hollandsche Lelie*, 37, 13 maart 1912.

15) 'Onze letterkunde in het Buitenland', O. van Hauwaert, in: *De Vlaamsche Hoogeschool*, oktober 1911.

16) Heinz Schneeweiß, Louis Couperus *De Berg van Licht* in der deutschen Übersetzung 'Heliogabal, der Sonnenkaiser', in: *Wechseltausch. Übersetzen als Kulturvermittlung*. Deutschland und die Niederlande. Hrsg. Jattie Enklaar und Hans Ester (= Duitse Kroniek 1995), Amsterdam - Atlanta 1995, p. 140. Hij blijkt niet geweten te hebben dat Otten en Couperus dergelijke afspraken hadden gemaakt en ook niet dat er honderd jaar geleden andere opvattingen over vertalen bestonden.

17) Anoniem, Kunst-Letterkundig pionierswerk, in: *De Nieuwe Courant*, 14 juni 1912.

15000 stukken werden ingezonden – dan moest de vertaler vaak schipperen tussen dramaturg en auteur. „Nu komt de dramaturg en de regisseur, die met rood potlood schrappen wil, waaraan de schrijver met zijn hartebloed hangt.“¹⁸ De vertaler moet gaan corresponderen met de auteur en overleg plegen met de regisseur en dramaturg. Ervaren vertalers lossen dat graag anders op: „den schrijver en zich zelf moeite te besparen door het voorstel: geef mij het recht, om wat breed is voor het Duitsche toneel te schrappen, laat mij deze of die scene mogen omwerken, ons publiek stelt nu eenmaal andere eischen dan het uwe. Maar in 99 van de 100 gevallen krijgt hij een beslist neen te hooren.“¹⁹

Otten is zeer duidelijk in de interviews: Bij toneel gaat het sterk om het idee, hoe minder literair een stuk is, hoe eerder er geschrapt gaat worden. Maar ook romans zijn te gedetailleerd in hun beschrijvingen.

En vooral haar opmerkingen over de Nederlandse liefde voor het detail zijn voor vertalers zeer interessant. Want in de meeste gevallen krijgt zo'n detail in het Duits teveel nadruk, terwijl het in het Nederlands voor het ritme belangrijk is. Deze typische kenmerken van de Nederlandse taal zijn voor de vertaalwetenschap van belang.

Het waren de nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur die in Duitsland voor belangstelling zorgden. Raché recipieerde duidelijk vanuit de gedachte dat Nederland het kleine broertje van Duitsland was. Hij verloor zijn belangstelling toen hij niets nieuws meer vond en de Nederlandse literatuur zich volgens hem weer op de oude weg bevond. Else Otten zag haar werk door de Eerste Wereldoorlog onderbroken maar heeft een belangrijke bijdrage geleverd met haar opmerkingen over het eigen karakter van de Nederlandse taal dat in het Duits niet zonder meer overgenomen kan worden. Op dat punt zijn Raché en Otten het eens: een één op één vertaling is niet mogelijk, de Nederlandse wijze van beschrijven is voor de Duitse lezer te vreemd.

18) Anoniem, Kunst-Letterkundig pionierswerk (noot 18).

19) Anoniem, Kunst-Letterkundig pionierswerk (noot 18).